

Fuksová, Jana

Isidorus Hispalensis - Etymologiarum sive Originum libri XX (VII. De avibus, VIII. De minutis volatilibus) : textová tradice dvou vybraných kapitol ve středověku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. N, Řada klasická.
2000, vol. 49, iss. N5, pp. [31]-42

ISBN 80-210-2519-0

ISSN 1211-6335

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/114102>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JANA FUKSOVÁ

**ISIDORUS HISPALENSIS — ETYMOLOGIARUM SIVE
ORIGINUM LIBRI XX (VII. DE AVIBUS, VIII. DE MINUTIS
VOLATILIBUS)**

(textová tradice dvou vybraných kapitol ve středověku)

„Nejslavnější pedagog ve středověku“, učený arcibiskup Isidor ze Sevilly, jehož spis *Etymologiarum sive Originum libri XX*¹ se stal učebnicí a zdrojem inspirace po mnoho dalších století, uskutečnil ve zmíněném díle svůj velkolepý a velkorysý záměr, totiž zprostředkovat následujícím generacím souhrn poznatků nejrozličnějších oborů. Záměr se zdařil a z jeho Etymologií citovala celá řada autorů. Zde se chceme zabývat vlivem dvou kapitol ze dvanácté knihy *De animalibus*, a to kapitolám sedmé a osmé.

Sedmá a osmá kapitola 12. knihy Etymologií pojednává o ptácích (mezi ně patří ve středověkém pojetí např. i netopýr) a o malých létavcích (př. včela, sršeň, čmelák, vos, moucha, mol aj.), svůj překlad těchto kapitol uvádím v SPFFBU 3-4, 1998-1999, s. 75-100, v Lindsayově vydání latinský text zabírá patnáct stran. Po úvodních pasážích (jmenovány jsou zde typické vlastnosti ptáků stavěné do vzájemných protikladů, pak se hovoří o potomstvu a o jednotlivých částech ptačích těl) následují samotná hesla počínaje orlem a stehlíkem konče, oddíl o malých létavcích zahajuje včela a uzavírá červík gurgulio. Celý úsek je psán tzv. neplnovýznamovým prosimetrem, tedy prózou, která je tu a tam šperkována veršovanými citáty z děl antických autorů (Ovidia, Vergilia, Martiala aj.), pouze jediný citát je z Písma, nelze tedy zatím hovořit o křesťanské interpretaci a symbolice.

Z autorů, v jejichž dílech je více či méně patrná závislost na předloze Isidorových Etymologií, uvádím pouze takový výběr, aby bylo učiněno zadost žánrové pestrosti a svoji roli zde pochopitelně sehrála i dostupnost spisů.

Pro přehlednost utřídění volím nejjednodušší kritérium, totiž zda se jedná o útvary veršované či spisy prozaické. K těm prvním se řadí báseň o dvaceti

verších Eugenia Toletana (†657) *Carmen philomelaicum*² psaná elegickým distichem a žánrově zařaditelná jako laus, oslava Krista, kterého ztělesňuje slavík (u Isidora slavík zpěvem ohlašuje den a později symbolizuje osvobození ze spárů ďáblových, tedy příchod Krista vykupujícího z utrpení), ústředním motivem celé básně je slavíkův lahodný zpěv: „*Vox, Philomela, tua cantus edicere cogit, / inde tui laudem rustica lingua canit. / Vox, Philomela, tua citharas in carmine vincit, / et superat miris musica flabra modis (v.1-4)*” – také zahání starosti a libým zvukem svého hlasu slavík osvěžuje srdce plná úzkosti.

Slavík vystupuje i v básni *De luscinia*³ Alkuina z Yorku (735-804). Báseň – laus s incipitem *Quae te dextra mihi rapuit luscinia ruscis* je opět složena v elegickém distichu, slavík i zde představuje alegorii Krista a jeho vnější popis (nemá pěkné tělíčko, zato jeho zvučný hlas je okouzlující „*Spreta colore, tamen fueras non spreta canendo (v.7)*”) je podbarven formálními ozdobami (zejména častými aliteracemi). Alkuin mohl najít inspiraci pro tuto báseň v Catullově nářku nad mrtvým vrbcem milenčiným⁴. Zatímco Catullus oplakává oblíbené ptáče své dívky, Alkuin začíná svou báseň podobně, tedy nářkem nad ztraceným slavíkem, a rovněž vzpomíná na krásné chvíle prožité v jeho blízkosti — „*Tu mea dulcisonis implesti pectora musis, / Atque animum moestum carmine mellifluo (v.3-4)*.” Další autorova báseň *De cuculo*⁵ je delší (*De luscinia* – 28 v., *De cuculo* – 48 v.) a osou je příběh kukačky-mladíka, který dříve tvořil trojlístek s dalšími mladíky Daphnidem a Menalkem⁶, jeho druhové ho oplakávají (lze hovořit o planctu) a doufají, že se kukačka opět s jarem vrátí, „*Carmina post illum mittamus, carmina luctus, / Carmina deducunt forte, reor, cuculum. / Sis semper felix utinam, quocunque recedas, / Sis memor te nostri, semper ubique vale! (v. 45-48)*.” Také tato báseň je protkána nejrůznějšími ozdobami a společně s F. Brunhölzlem je možno ji také zařadit jako „eklogu na vergiliovský způsob.”⁷ Z pera téhož autora je báseň *De gallo fabula*⁸ složená hexametrem, méně zdobná po stránce formální, náležící k žánru bajky, kde kohout je symbolem spásy a jeho protivník vlk představuje toho, kdo spásu planým žvaněním promrhá. V úvodu se o kohoutovi říká, že „*Nuntiat haec lucem, terrarum decutit umbras; / Tempora discernit, lumbis succingitur, hujus / Subditus imperio gallinarum regitur grex; (v.1-3)*.” *Novus Physiologus*, v souladu s dlouhotrvající tradicí, uvádí kohouta jako symbol kazatele, který svou plamennou řečí povzbuzuje stádo, aby milovalo Boha a nás, líné, podněcuje k tomu, abychom rozháněli temnotu a zaháněli noční stvůry.

2 BEESON 1925 (318-319).

3 MPL 101, col. 803.

4 CATULLUS 1995 (74).

5 MPL 101, col. 804.

6 Daphnis byl Alkuinovým žákem, jinak se jedná o častá pojmenování pastýřů u Vergilia.

7 BRUNHÖLZL 1975, (285).

8 MPL 101, col. 805.

Z pol. 9. století pochází veršovaný hexametrický spor *Conflictus veris et hie-mis*⁹ (za jeho autora bývá pokládán Alkuin, autorství je však sporné) – s Alkuinovou básní má společný motiv kukačky (ta zde představuje spásu) a také jména dvou pastýřů (Daphnida a Palaemona) vytvářejí konotace s Vergiliovými eklogami. Báseň se zřetelně člení do tří částí — úvod, vlastní dialogický spor založený na kontrastu Jara a Zimy a jejich sporu o to, zda přiletí kukačka a co dobrého či zlého s sebou přinese, a následné rozsouzení sporu ve prospěch Jara, kdy Palaemon vypočítává přednosti kukaččina příchodu: „*Desine plura, Hiems; rerum tu prodigus, atrox./ Et veniat cuculus, pastorum dulcis amicus./ Collibus in nostris erumpant germina laeta./ Pascua sint pecori, requies et dulcis in arvis./ Et virides rami praestent umbracula fessis./ Uberibus plenis veniantque ad mulctra capellae/ Et volucres varia Phoebum sub voce salutent.* (v. 46-51)”, kukačka symbolizuje spásu a vykoupení podobně, jako jinde kohout a ani zde autor nešetří formálními ozdobami.

Didaktické a mravokárné poslání má další veršovaná skladba, tentokrát z konce 13. století, *Novus Physiologus*¹⁰, složená v rytmometrické prozodii, její třetí část pojednávající o ptácích pak v elegickém distichu a popisy létavců (charakteristika je uvedena vždy v prvním oddílu, druhý obsahuje alegorii) se v mnohém shodují s tím, co se dočteme v Etymologiích, dílem autor čerpá látku z tradice fyziologů a vlastnosti létavců interpretuje z pohledu křesťanské morálky. Létavců je celkem jedenáct (*De aquila, De phenice, De pellicano, De cyconia, De strucione, De ardea, De grue, De corvo, De perdice, De turture, De gallo* a dva oddíly *De minutis volatilibus* — *De ape, De formica*). Orel, stejně jako u Isidora, může hledět nehnutě do slunce a nutí k tomu svá mláďata. U Isidora se říká: „*Aquila ab acumine oculorum vocata. (...) Nam et contra radium solis fertur obtutum non flectere; unde et pullos suos ungue suspensos radiis solis obicit, et quos viderit immobilem tenere aciem, ut dignos genere conservat; si quos vero inflectere obtutum, quasi degeneres abicit.* (12.7.11)”, *Novus Physiologus* píše: „*Dicitur hinc aquila, quod lucis gestat acuta;/ Aere de summo parua uidet subito./ Intrepide prolem compellit cernere solem;/ Quam trepidare uidet, precipitare solet.* (575-578).” Orel nechybí snad v žádném bestiáři, v Apokalypse je symbolem apoštola Jana, u Rabana Maura je ale záporným symbolem; často jej jako krále ptáků uvádějí básníci a spisovatelé (př. Dante v Božské komedii nebo různé Rady zvířat). Stejně jako v Etymologiích i zde fénix znovu povstává z vlastního popela, aby tak symbolizoval vzkříšení, pelikán oživuje zabitá mláďata svou krví, čáp se chová naopak k potomstvu neobyčejně láskyplně, volavka cítí blížící se bouři, havran nekrmí svá mláďata tak dlouho, dokud podle černého zbarvení nepozná jejich druhovou příslušnost, hrdlička si po smrti svého druha už jiného nehledá atd. Navíc zde přistupuje k popisu létavců alegorie — například pštros zanedbávající svá vejce představuje duchovního, který se nestará o svěřený mu ovčinec, v symbolickém významu fénix

⁹ BEESON 1925, (320-322).

¹⁰ ORBÁN 1989.

představuje Kristovo vzkříšení a hrdlička svou cudností a krásou jeho nevěstu, Církev. Tato symbolika je už velice častá, například v alegorii orla čteme: „*Quattuor in celis forme sunt Ezechielis:/ forma leonis, auis, frons bouis ac hominis./ Luce forma bouis cedit Marcoque leonis,/ Forma Iohannis auis sitque Matheus homo./ Xpistus¹¹ homo cara caro factus, bos crucis aura./ Est leo consurgens, astra petens aquila.* (v. 589-594).” Celý Novus Physiologus je protkán biblickými příběhy (Zvěstování, přechod Rudého moře, zjevení Mojžíšovi na Sinaji aj.) a biblickými postavami (Samson, Dalila, Herodes, nevěřící Tomáš aj.). V závěru alegorického líčení bývá pravidlem praktické napomenutí a rada křesťanovi, jaké že mu poučení alegorie skýtá a jakou cestou se má v životě dát, př. opět v alegorii orla: „*Sic, homo, sis aquila, ut sublimeris ad alta/ Culmina uirtutum despiciens uicium!/ Sis contemplator, meditator, sis speculator!* (v. 611-613)”; „*Sis bos portando iuga Xpisti, mortificando/ Carmen cum uiciis: sic Crucifixus eris!/ Sis racione fruens et homo, non bestia demens* (v. 619-621)”; „*Ut leo sis fortis contra temptamina mortis* (v.624).”

Vagantským veršem složená báseň *luxta suum libitum poyerunt multi*¹² pochází ze 2. poloviny 13. stol. a je to alegoricky pojednaná bajka uzavřená moralitou (alegorie jestřáb-pán X vrána-poddaný) a v úvodu obsažený boj jara se zimou ji spojuje s uvedeným sporem Jara a Zimy. S Isidorovými typy souvisí charakteristika jestřába jako dravce a kořistníka (Isid.: „*Accipiter avis animo plus armata quam unguis, virtutem maiorem in minori corpore gestans. Hic ab accipiendo, id est a capiendo, nomen sumpsit. Est enim avis rapiendis aliis avibus avida, ideoque vocatur accipiter, hoc est raptor.* (12.7.55.)”) a vrána se zase vyznačuje svým protivným hlasem (Isid.: „*unde est illud (Verg. Georg. I, 388): Tunc cornix plena pluviam vocat inproba voce.* (12.7.44)”). Celá báseň je vystavěna na kontrastech, je přehledně členěna a není bez ozdob.

Významným českým autorem veršovaných slovníků a encyklopedií ve čtrnáctém století byl Bartoloměj Klaret z Chlumce (1320-1370) a partie o ptácích a jiných létavcích se objevují hned v několika jeho spisech. *Bohemarius*¹³ měl sloužit jako překladový slovníček a Isidorův vliv na něj byl patrně zprostředkovaný (dostupnými autory čerpajícími přímo z Isidora byli pro Klareta Albert Veliký *De animalibus libri a Liber De natura rerum* Thomase de Chantimpré). V kapitole páté *De volatilibus* je celkem 82 jmen ptáků a předchází také úvodní překladová část obsahující termíny pro části ptačích těl. Největší Klaretův slovník *Glossarius*¹⁴ neboli Poklad chudých je rozšířením Bohemáře, inspiroval se nejspíše spisem *De proprietatibus rerum* Bartholomaea Anglica a kromě didaktického poslání si kladl jeho autor také cíle umělecké a estetické (viz akrostich tvořený prvními písmeny pětapadesáti kapitol). Jsou zde obsažena všechna jména Ortulu a navíc některé názvy lidové, celkem se jedná o 211 názvů létavců.

11 XP – písmena z řecké abecedy, tedy Xpistus = Christus.

12 VIDMANOVÁ 1989 (85-95).

13 FLAJŠHANS 1926.

14 FLAJŠHANS 1926., ztracený konec nalezl a publikoval RYBA 1951, (99-111), (115-116).

Klaretův *Ortulus phizologie*¹⁵ neboli Fyziologická zahrádka patří žánrově nesporně ke středověkým fyziologářům, tj. alegoricko-didaktickým skladbám, které podávají soupis zvířat s jinotajným a symbolickým výkladem jejich vlastností, a zůstala omezena pouze na „zahrádku ptáků“, složenou v leoninském hexamtru. U poměrně velkého počtu ptáků se vlastnosti shodují s Isidorovými typy, opět však Isidorův vliv byl nejspíše zprostředkován dostupnými spisy Bartoloměje Anglického a Thomase de Chantimpré. Verše 39-130 podávají morální výklad o ptácích všeobecně, následuje samotné pojednání o létavcích (v. 131-718) a posledních deset veršů tvoří epilog, navazuje na poslední heslo o netopyřovi. Orel shodně s Isidorem se zbavuje mláďat, která nesnesou pohled do slunce (Klaret: „*Cogit aquilla suos solem bene cernere pusos:/ Fides Virgo pia perluminat alma Maria. (v.135-136)*“), moře se utiší a ledňáček tak může v klidu vyvádět mláďata, srdojídek se živí syrovým srdcem, pelikán obrozuje mláďata vlastní krví aj. Navíc je zde oproti Isidorovi alegorická interpretace využívající především křesťanské symboliky. Abecední uspořádání a zájem o určitou oblast živé přírody řadí toto dílo mezi encyklopedie, zároveň se jedná o alegorickou „zahrádku.“ *Exemplarius* je sbírkou exempl (každé se skládá ze dvou dvojverší, první stručně vylíčí příhodu a druhé z něj vyvozuje morální poučení), rozměrem je leoninský hexametr, stavba je symetricky propracovaná a atributy některých létavců jsou stále tytéž, jak je známe z Isidora, jiná exempla využívají tradičních Ezopových bajek a čerpají z nepřeberného bohatství středověkou literaturou kolujících exempl. Létavci jsou obsaženi ve druhé padesátce exempl, na začátku už tradičně stojí orel a vše uzavírá exemplum o netopyřovi. Poučení, které z exempl vyplývá, je nezřídka vystavěno na protikladech, kde proti sobě stojí např. ďábel a Pán, světlo dobra a temnota neřestí, mládí a stáří, bohatství a nouze aj.

V dílech prozaických lze poměrně snáz vysledovat Isidorův vliv i z toho prostého důvodu, že mnozí autoři některé pasáže z Etymologií doslova opisují. Například ilustrovaná encyklopedie fuldského opata Rabana Maura (780-856) *De rerum naturis* či *De universo*¹⁶ pojednávající o létavcích ve dvou oddílech (VI. *De avibus*, VII. *De apibus/De minutis avibus*) je na Isidorových Etymologiích založena, úvodní charakteristiky létavců jsou převzaty doslovně, následuje pak vždy delší pasáž, která obsahuje symbolický a alegorický výklad hojně podopřený citacemi, především z Písma. Zde obsažená symbolika je již projevem komplexního myšlení v pevně daných mezích, charakteristický je také kontrast, kterého využívá pro zdůraznění činů hodných následování a na straně druhé pro odsouzení skutků nehodných. Jako příklad uvedu koroptev — Rabanus: „*Perdix de voce nomen habet, avis dolosa atque immunda. Nam masculus in masculum insurgit, et obliviscitur sexum libido praeceps. Adeo et fraudulenta, ut alterius ova diripiens foveat: sed fraus fructum non habet. Denique dum pulle propriae vocem genitricis audierint, naturali quodam instinctu hanc, quae fovet, relin-*

15 FLAJŠHANS 1928.

16 MPL 111, col. 240-258.

*quunt. et ad eandem, quae genuit, revertuntur.*¹⁷ *Perdix ergo significat diabolum, de quo in Jeremia scriptum est: Perdix fovet quae non peperit: facit divitias suas non cum iudicio. In dimidio dierum suorum derelinquet eas (Jer. XVII). Sic et diabolus per principes haereticorum congregavit populos, quos non peperit, et deceptorum sibi multitudinem consociavit, quos postea dimisit, et omnium iudicio stultissimus esse comprobatur. (col.249)"; Isid. „Perdix de voce nomen habet, avis dolosa atque immunda; nam masculus in masculum insurgit, et obliviscitur sexum libido praeceps. Adeo autem fraudulenta, ut alteri ova diripiens foveat; sed fraus fructum non habet: denique dum pulli propriae vocem genetricis audierint, naturali quodam instinctu hanc quae fovit relinquunt, et ad eandem quae genuit revertuntur. (12.7.64).” Rabanus ale z Isidora nepřebírá tzv. bájně ptáky (Ibis, Stymphalidae aves, Diomediae aves, Memnonidae aves, Hercyniae aves) ve snaze odklonit se od tradice antické a úžeji se přimknout ke křesťanskému výkladu. Středověká obliba kontrastů je patrná i v ptačí symbolice, podle níž někteří opeřenci jednoznačně reprezentují pozitivní pól (př. hrdlička, holubice, křepelka, vrabec, pelikán, jeřáb, jestřáb, čáp, volavka, fénix, kohout aj.), jiní jsou ztělesněním veškerého světového zla nejrůznějších podob (př. labuť, pštros, netopýr, sova, výr, sýček, kavka, datel, potápka, koroptev, vlaštovka, dudek, havran aj.) a například orel a sup patří díky svým rozporným vlastnostem do obou skupin. Jednoznačně světlým a kladným symbolem je po celý středověk holubice.*

Německá vizionářka Hildegarda z Bingen (1098-1179) je autorkou spisu *Physica*¹⁸, jehož šestá kniha zahrnuje sedmdesát dvě kapitoly o různých létavcích. Autorka se už nevěnuje etymologii slova, jako tomu bylo u Isidora a ještě i u Rabana, ale u každého opeřence jmenuje nejprve jeho přirozenost, jeho vzhled a zvyklosti a nejdelší a nejdůležitější část každého hesla tvoří „recepty” na to, jak a z jaké části létavce je možné připravit medikament, zdali jeho maso škodí či naopak prospívá. Některé charakteristiky či vnější popisy opeřenců se shodují s tím, co jsme se dočetli v Isidorovi, např. pštros nezahřívá svá vejce, ale není předobrazem hříšníka, vysvětlení je podle autorky prosté: pštros má tak horkou přirozenost, že by vejce mohl spálit, sup je dravý, vysoko létá a cítí mrtvolu až za mořem, sýček předpovídá smutek, pelikán oživuje mláďata vlastní krví aj. Holubice a hrdlička symbolizují čistotu, noční ptáci, jako sýček, výr, netopýr společně s havranem a kavkou, mají „*mores furis*”, protože jedenkaždý „*diem scit, sed eum fugit, et noctem diligit (col.1301).*” Navíc autorčina nepřilíš obratná latina je protkána výrazy z její mateřštiny, celek pak působí jako encyklopedie lékařství a magie: „*Cyngnus frigidus est et humidus, et aliquid de natura anseris habet et natura anetae. Et in aqua se libenter lavat, atque aquam et terram magis quam volatum diligit, ac in aquis quaedam immunda interdum forat (5). Et caro eius sanis ad comedendum bona est, infirmis autem non valet. Et*

17 Podtržená pasáž je doslovnou citací Isidorova popisu koroptve.

18 MPL 197, col. 1287-1312.

homo, qui dumphet¹⁹, jecor eius coquat, et saepe comedat, et putredinem a pulmone illius aufert, et ille curabitur. Sed et qui in splene dolet, pulmonem cygni coquat et splen ejus sanabitur. Et qui urslecht²⁰ in corpore suo habet, cingnum pinguem faciat, et eo occiso, smaleze²¹ accipiat, et in patella primum dissolvat, id est zulasz, et tunc biboz²² et sepo (6) corticem quercus aequali pondere addat, ita ut bis tantum de sagimine sit, et sic denuo in patella simul coquat, et inde unguentum faciat, et sepe cum eo se perungat. Sed cutis eius, ubi se primum ungit bulechthe (pustulosa ed.) fit²³, et postea cito sanabitur. Et reliqua quae in eo sunt ad medicamenta non multum valent (7) (col. 1289-1290)."

Liber de natura rerum²⁴ (konkrétně pasáž *Liber quintus de natura avium*) Thomase de Chantimpré (1201-1263-80) zahrnuje celkem 150 kapitol o ptácích, často se na Isidora odvolává a cituje z něj, vychází také z fyziologů, k dalším pramenům mohl patřit i Aristoteles Latinus. Oproti Rabanovi převažuje symbolika křesťanská (Rabanus se nevyhýbá antickým reáliím), morální alegorie jsou namířeny proti lidským nectnostem a zejména proti nešvarům v církvi. V rozsáhlém úvodu jsou vyjmenovány všechny náležitosti, které má správný létavec mít, jaké vlastnosti jsou některým z nich přisuzovány a jak léčit jejich choroby. Na rozdíl od Isidora, Rabana a Hildegardy autor uspořádal hesla abecedně, tj. na prvním místě je (ostatně v mnoha jiných spisech) *aquila*, posledním je *zelencides*. Isidorův vliv není už tak zásadní jako u Rabana, přesto je patrná znalost Etymologií, př. o jestřábovi Thomas: „*Hec avis dum viderit pullos suos temptare posse volatus, ut dicit Ambrosius, escam eis non defert, sed alis eos verberat et a nido precipitat; sicque teneros ad predam compellit, ne adulti pigri fiant (5.10.12-14).*“; Isidor: „*Fertur autem accipitres circa pullos suos inpios esse; nam dum viderint eos posse tentare volatus, nullas eis praebent escas; sed verberant pinnis et a nido praecipitant, atque a tenero compellunt ad praedam, ne forte adulti pigrescant (12.7.56).*“ Hildegardu připomene občasně určování ptáčích přirozenosti, barvitě jsou vnější popisy opeřenců a ve shodě s Hildegardinými záměry i zde najdeme nějaký recept: „*Fel perdicum cum melle Plinius equo pondere prodesse dixit ad oculorum claritatem (5.101.34-35).*“ Alegorie ve službách moralizování je využívána skutečně beze zbytku, když se dočteme o vrabčím trusu: „*Stercus eius calidissimum, quando emittitur; sed citissime infrigidatur. Et signat eos, qui in tempore credunt et in tempore temptationis recedunt (5.106.11-13).*“ Mimo etymologického výkladu, který Tomáš přejímá z Isidorových Etymologií nalézáme i př.: *alauda — avis est a laude dicta; aerophilos — ab aere et philos quod est amor, quasi amor aeris; bistarda — in vo-*

19 Překlady z historického německého jazyka čerpám z publikace VON BINGEN 1994: *dumphet — astma*.

20 Ibidem *Urslecht — r Ausschlag — lék. vyrážka, lišej*.

21 Ibidem *Smaleze/smalcz — s Fett — tuk, sádlo, lůj*.

22 Ibidem *Biboz — Beifuß — pelyněk, černobýl*.

23 Ibidem (...) *bulechthe fit (...)* — *osype se puchýřky*.

24 CHANTIMPRÉ 1973.

latu tarda bis vel ter saltum facit in terra; muscicapa — capere potest muscas et cyniphes; philomena — a philos quod est amor et menos quod est dulcis/ a philos quod est amor et menos quod est defectus, quasi amore deficiens.

*Spis Speculum sapientiae beati Cyrilli episcopi, alias Quadripartitus apologeticus*²⁵ pochází patrně z 2. pol. 14. stol. a výraz „quadripartitus” v názvu je zároveň označením pro způsob jeho formální výstavby, jedná se totiž o rozdělení látky do čtyř oddílů pojednávajících o čtyřech hlavních ctnostech (*prudencia, magnanimitas, justitia, modestia*). V každém z oddílů jsou zastoupeni i opeřenci, akteři jsou obdařeni lidskými vlastnostmi a mnohdy jejich popisy odpovídají Isidorovým typům — orel hledí do slunce, holubice působí na zuřivé medvědě svou zbožností a v jiné bajce je poskvrněna zlomyslným blátem, přesto však její nitro a přirozenost zůstává nadále běloskvoucí a je, stejně jako u Isidora, nazývána ptákem Venušiným. Sova je považována za nečistého a zločinného ptáka, fénix povstává z popela a jedině zde je i Isidorův vinný červ bibio, který tu ponouká včelu k opilství. Mezi hrdiny těchto bajek vzniká dialogický spor, jedna z postav je alegorií nějakého hříchu a druhá jí oponuje. Následuje poučení. Toto dílo má charakter sbírky rétoricky propracovaných kázání protkaných exempli s příslovím v čele.

*Nicolai Pergameni Dialogus creaturarum*²⁶ (mezi r. 1326 a koncem 14. stol.) byl zamýšlen jako přehledná učebnice (o tom svědčí i dva rejstříky) a její účel je zdůvodněn i tvrzením, že Bůh nám v každém ze svých stvoření dává spatřit část své božské krásy, proto je třeba tato stvoření poznat, a aby si čtenář všechno dobře pamatoval a při studiu se nenudil, vychází mu autor vstříc formou dialogů, v nichž jej navádí na správnou cestu křesťanské morálky. Do dialogů zde vstupují kromě jiných zvířat opět létavci, často podobní těm z Etymologií, dostávají se do sporu, který je vyřešen ve prospěch jednoho ze zúčastněných, a ten pak pronáší veršovanou moralitu, po níž následují exempla nebo bajky. Orel je vládcem ptáků a soudí jejich spory, dudek je, stejně jako u Isidora, špinavý, pohybuje se ve výkalech, koroptev krade cizí vejce, ale nakonec z toho nemá užitek, poněvadž vylíhnutá mláďata se vracejí ke skutečné matce, ibis se čistí, stejně jako v Etymologiích, naléváním vody do konečnicku a živí se hadími vejci apod. Hrdlička je opět symbolem čistoty, koroptev představuje lstivost a úskočnost, orel je ztělesněním síly a moci a noční ptáci představují nečisté síly. Vlastnosti hodné následování či odsudku vynikají nezřídka na pozadí ostrého kontrastu, tak například temný havran závidí labuti její běloskvoucí čistotu a snaží se ji pošpinit, ale vnější špinu lze smýt. Jednotlivé dialogy mají vcelku pravidelnou formální stavbu, po úvodním popisu a charakteristice ptáka a navození jisté situace do děje vstupuje druhá postava, vzniká dialog a s ním i zápletky v podobě sporu, jež je záhy vyřešen a jeden z diskutujících pronáší veršovanou moralitu, která je dokládána a rozvíjena citacemi z různých autorit. Poté následují exempla nebo bajky. Poměrně často se zde v exemplech setkáváme i s

25 GRÄSSE 1965.

26 GRÄSSE 1965.

antickými reáliemi. Podle uspořádání je možno spis opět přiřadit k dílům encyklopedickým.

Poslední skladbou, jež doplňuje tento žánrový přehled, je bakalářská recommendatio *Veniat cuculus, clarissimus ales*²⁷ z pera M. Jana Husa, která je spojena s determinací Martina Kunšova z Prahy dne 15. července 1400. Hus využívá stavby básně *Conflictus veris et hiemis*, student představuje kukačku a jeho učitel na této alegorii líčí žákovy přednosti i nedostatky. Po úvodní expoziční, kdy se započala hádka mezi Jarem a Zimou o to, zda má kukačka přijít, podává Hus alegorický výklad: *ver= studii diligencia, yemps=studii negligencia, kukulus= noster presens determinans (a diligencia vocatur X a negligencia vituperatur), lis facta de cuculo = examen de ipso, Palemon = diligens examen* a vysvětluje, proč studenta nazývá kukačkou: „*Nam quidquid dicit kuku kuku, hoc est kukulus; noster autem determinans protulit sepissime kuku kuku; igitur est kukulus (s. 56).*” Po vyjmenování studentových kladných i záporných vlastností těži ze závěru básně alegorii pro Jaro-fakultu, které zve kukačku-studenta, aby přijala zasloužené pocty. B. Ryba²⁸ se domnívá, že kukačku si Hus zvolil pro svoji alegorii pro zvukovou shodu v první slabice (M. z Kunšova — kukulus).

Velmi pestrá je žánrová škála prací na „ptačí témata”, jejichž vznik nebo alespoň podobu ovlivnilo dílo pocházející z dob, kdy bylo zapotřebí vzklenout most, jenž by spojoval to, co se zachovalo z tradic antického starověku, s dobou novou, pro nás však ležící ve středu věků. Isidorova encyklopedie je jedním z jeho pilířů. Je možno sledovat mírné posuny v interpretaci ptačích symbolů od Isidorových popisů ke křesťanské symbolice (Rabanus Maurus, Thomas de Chantimpré) a k lékařství a magii (Hildegarda z Bingen), o zobecněném přejetí můžeme hovořit v básních Alkuina, Eugenia Toletana a veršovaném sporu *Conflictus veris et hiemis*. Neméně zajímavé by bylo pozorovat některé vybrané ptačí symboly a jejich proměny u jednotlivých autorů (obecně můžeme shrnout, že ve většině jmenovaných děl nalezneme slavíka, fénixe, koroptev, hrdličku, orla, jestřába, kukačku a kohouta). Jmenovanými autory samozřejmě zdaleka nekončí výčet těch, kteří se nějak ptačího světa pokusili zmocnit (dále př. Albertus Magnus), zde se však jednalo o výběr, o jehož motivaci už byla učiněna zmínka. Stejně fascinující je zkoumání celé popisované živočišné říše Isidorovým spisem počínaje, které by vydalo opět na samostatnou práci.

27 HUS 1958.

28 RYBA 1947, (69-70).

Tabulka vztahů uvedených děl k Isidorovým Origines:

Isidori <i>Etymologiarum Libri XX</i>	> Eugenius Toletanus <i>Carmen philomelaicum</i> + Alkuin <i>De luscinia</i> (společný žánr a alegorie slavíka)	
	> Alkuin <i>De cuculo</i> + (Alkuin) <i>Conflictus veris et hiemis</i> (společné Vergiliovské motivy a alegorie kukačky) + + <i>Iuxta suum libitum poyerunt multi</i> (obdobné líčení jarní přírody po vítězství Jara nad Zimou)	> J. Hus <i>Veniat cuculus, clarissimus ales</i>
	> Rabanus Maurus <i>De rerum naturis</i> (přidává výklad v hist. a alegor. smyslu)	
	> Hildegardis Bingensis <i>Physica</i> (čerpá hlavně některé vlastnosti a chování létavců, nemá samostatný oddíl o malých létavcích)	
	(+ čerpá z tradice fyziologů) > <i>Novus Physiologus</i>	
	(+ čerpá patrně z tradice fyziologů, ze spisu <i>Aristoteles latinus</i> , snad i ovlivněn spisy Hildegardy) > Thomas Cantipratensis <i>Liber de natura rerum</i>	(+ čerpá z Alberta Velikého <i>De animalibus</i> a z Bartholomaea Anglického <i>Proprietates rerum</i> a z tradice fyziologů) > Klaret <i>Ortulus phizologie</i>
	(+ vliv Alberta Velikého <i>De animalibus libri</i>) > Klaret <i>Bohemarius</i>	(+ vliv Bartholomaea Anglického <i>De proprietatibus rerum</i>) > Klaret <i>Glossarius</i> (rozšíření Bohemaria)
	> Klaret <i>Exemplarius</i>	
	(+ tradice fyziologů a Tripartitus Konrada z Halberstadtu) > <i>Quadripartitus</i>	
	> Nicolai Pergameni <i>Dialogus creaturarum</i>	

Il riassunto

Nelo scritto *Etymologiarum sive Originum libri XX* Isidoro, un erudito arcivescovo di Siviglia chiamato „il più celebre pedagogista del medioevo”, offre al lettore una vasta opera enciclopedica nella quale, eccetto le cognizioni del *trivium* e *quadrivium*, è riassunta una somma delle coscienze in modo che lo scritto possa essere un manuale completo e un fonte di nozioni. Il dodicesimo libro è dedicato agli animali in genere, il settimo e l’ottavo capitolo poi agli uccelli e ai piccoli volatili. Tra gli autori le cui opere sono state influenzate dall’enciclopedia di Isidoro spettano i seguenti, il cui elenco non è completo – si tratta solo di una scelta di alcune varie forme per far vedere l’importanza del nostro autore.

Delle forme poetiche c’è per esempio la poesia di Eugenius Toletanus († 657) *Carmen philomelaicum* che ha la forma di un distico elegiaco che si può comprendere come una lauda, celebrazione di Cristo personificato nell’usignuolo. L’usignuolo figura anche nella poesia *De luscinia* di Alcuinus di York (735 – 804). È un laudo composto come un distico elegiaco, l’usignuolo anche qui è un’allegoria di Cristo. L’altra poesia dello stesso autore chiamata *De cuculo* è più lunga e il cuculo significa il giovinetto che si è perso nel mondo e i suoi compagni lo compiangono. Qui si tratta di un pianto, insieme però anche di un eclogo virgiliano. Dalla penna dello stesso autore proviene la poesia *De gallo fabula* che spetta al genere delle favole dove il gallo simboleggia la salvezza. Dalla metà del 9. secolo proviene la lite composta in esametri *Conflictus veris et hiemis* (il cui presunto autore è Alcuinus ma la sua paternità letteraria è dubbia). Con la poesia di Alcuinus ha in comune il motivo del cuculo che rappresenta la salvezza. Ancora un’altra struttura rimata ha lo scopo didattico e moraleggiante, questa volta proveniente dalla fine del Duecento chiamata *Novus Physiologus* composta nella prosodia ritmo-metrica. La sua maggior parte ha l’origine nelle *Etymologie*, dall’altra parte l’autore utilizza la materia proveniente dalla tradizione del fisiologo e il carattere dei volatili è interpretato dal punto di vista della morale cristiana. Dalla seconda metà del Duecento proviene la poesia scritta nel verso dei vaganti *Iuxta suum libitum poyerunt multi* – è una favola alegorica e la lotta tra la Primavera ed l’Inverno la collega con *Conflictus veris et hiemis*. Il significativo autore dei vocabolari e delle enciclopedie nei versi vissuto nel Trecento fu Bartoloměj Klaret z Chlumce (1320-1370) – il *Bohemarius* doveva servire un vocabolario bilingue e qui l’influenza di Isidoro fu probabilmente mediata (gli autori accessibili per Klaret che sfruttavano la opera di Isidoro erano Albertus Magnus *De animalibus libri* e *Liber De natura rerum* di Thomas Cantipratensis.). Il più grande vocabolario di Klaret Il *Glossarius* ovvero *Il tesoro dei poveri* è praticamente il *Bohemarius* arricchito e fu ispirato senza dubbio dallo scritto *De proprietatibus rerum* di Bartolomeus Anglicus. L’*Ortulus phizologie* oppure *L’orto fisiologico* per quanto riguarda il genere spetta ai fisiologi medievali. L’*Exemplarius* è una raccolta delle exempla. Anche questo lavoro come il precedente è composto negli esametri leonini, gli epiteti di alcuni degli uccelli sono sempre gli stessi quelli conosciamo già da Isidoro.

Nelle opere di prose è più facile seguire l’influenza di Isidoro tra l’altro anche perchè numerosi degli autori copiano alla lettera dei passaggi dalle *Etymologie*. La enciclopedia illustrata dell’abate di Fulda Rabanus Maurus (780-856) *De rerum naturis* oppure *De universo* tratta dei volatili in due sezioni (VI. *De avibus*, VII. *De apibus* oppure *De minutis avibus*) si basa sulle *Etymologie* e le caratteristiche introduttive dei singoli uccelli sono ricopiate completamente. La visionaria tedesca Hildegarda von Bingen (1098-1179) scrisse la *Physica* della quale il sesto libro include settantadue capitoli su vari uccelli e volatili. *Liber de natura rerum* (concretamente il passaggio *Liber*

quintus de natura avium) di Thomas Cantipratensis (1201-1236/80) racchiude 120 capitoli sugli uccelli per ordine alfabetico, spesso si riferisce a Isidoro e cita passi dei suoi libri, prende le mosse dai fisiologi. *Quadripartitus apologeticus* (dalla seconda metà del Trecento) prese il suo nome dalla divisione della materia in quattro sezioni dedicate alle quattro principali virtù. Gli stessi penuti si ripetono spesso e il simbolismo usato lo conosciamo già dalle opere di Rabano o di Tommaso. *Nicolai Pergameni Dialogus creaturarum* (tra l'anno 1326 e la fine del Trecento) aveva intenzione di essere un ben ordinato testo scolastico. Secondo l'ordinamento della materia è possibile associarlo alle opere enciclopediche. L'ultima opera del nostro elenco, che completa il nostro sommario dei generi letterari, è un *recomendatio* baccellieresco *Veniat cuculus clarissimus ales* dalla penna di M. Jan Hus che è collegato con la determinatio di Martin Kunšov di Praga. Hus usa la struttura della poesia *Conflictus veris et hiemis*, lo studente rappresenta il cuculo e il suo insegnante attraverso questa alegoria traccia i pregi e i vizi dello studente.

Da tutto questo è evidente che i simboli degli uccelli, le favole, le exempla costituiscono una gran parte della nostra percezione del mondo e penetrano vari campi della nostra vita. E all'inizio fu tra l'altro anche Isidoro con le sue *Etymologiarum sive Originum libri XX*.

LITERATURA

- BEESON, CH.H. 1925: *A Primer of Medieval Latin*, Chicago-Atlanta-New York.
- BRUNHÖLZL, F. 1975: *Geschichte des lateinischen Literatur des Mittelalters I*, München.
- CANTIPRATENSIS, THOMAS 1973: *Liber de natura rerum* (ed. H. Boese), Berlin-New York.
- CATULLUS 1995: *I Canti*, Milano.
- CLARETUS 1991: *Ptačí zahrádka* (přel. J. Nechutová), Brno.
- FLAJŠHANS, V. 1926: *Klaret a jeho družina I*, Praha.
- FLAJŠHANS, V. 1928: *Klaret a jeho družina II*, Praha.
- GRÄSSE, T. 1965: *Die beiden ältesten lateinischen Fabelbücher des Mittelalters: Des Bischofs Cyrillus Speculum sapientiae und des Nicolaus Pergamenus Dialogus Creaturarum*, Hildesheim.
- HUS, J. 1958: *Universitní promluvy* (ed. A. Vidmanová), Praha.
- ISIDORUS 1911: *Etymologiarum sive Originum Libri XX* (ed. W.M. Lindsay), Oxford.
- LUTONSKÝ, B. – ČERNÝ, J. 1995: *Latinsko-německo-český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy*, Praha.
- MIGNE, J.P. 1844-1864: *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, Paris.
- ORBÁN, A.P. 1989: *Novus Physiologus*, *Mittelaltersprache Studien und Texte*, Bd. XV, Leiden-New York-Kopenhagen-Köln.
- RYBA, B. 1951: *K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostřihomským*, in: LF 75.
- RYBA, B. 1947: *Nový Hus*, in: LF 71.
- VIDMANOVÁ, A. 1989: *Bajka o jestřábu a vráně*, in: LF 112.
- VON BINGEN, HILDEGARD 1994: *Das Buch von den Vögeln*, Nach den Quellen übersetzt und erläutert P. Riethe, Salzburg.